

1918 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻՆ ԲԱՔՎՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ԸՆՏ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ
Աշոտ Հայրունի
պ.գ.դ., պրոֆեսոր
ԵՊՀ

Բանալի բառներ. Պարարփին. Բարու. Կրնա ֆոն Կրեսենչտայն, Համ Օհանջանյան,
կոտորած. հայկական պատվիրակություն. Արդու Ռերիմ. Նորի փաշա. Զաքարով.
Նախի փաշա

1918 թ-ի սեպտեմբերին թուրքական զորքերի կողմից Բարսի գրավումից հետո այստեղ ունեցած հայկական կոտորածների և հարակից դեպքերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Բարփում արտակարգ իրավիճակների դիկավար, օսմանյան բանակի ափագ լեյտենանտ, ազգությամբ գերմանացի Պարարփինը: Ենչպես նա վկայում էր սեպտեմբերի 26-ին գեներալ-լեյտենանտ ֆոն Շեկտին ուղարկեած իր ընդարձակ տեղեկագրում:¹ դեռ օգոստոսի 23-ին Մյուրցի փաշան իրն հաղորդել էր, որ թաթարները մտադրել են թուրքական զորքի Բարու մտնելուն պես սկսել հայերի կոտորածը: Պարարփինն այդ մասին բազմիցս տեղեկացրել էր դեպի Բարու շարժքոց թուրքական դիվիզիայի գլխավոր հրամանատար Նորի փաշային խնդրելով կանխից միջոցառումներ ծննդարկել. և բացի այդ՝ նրան էր ներկայացրել բաղարի գրավման հետ կապված միջոցառումների մի ծրագիր. որի դեպքում սկզբից ներ կրացարմենին սպանդն ու կողոպուտը: Նորին, սակայն, անտարելի էր գտնվել թե նրա նախազգուշացումների և թե վերոնշյալ ծրագրի համունք: Բաղարի թաթարների մեծագույն մասը ինչպես վկայում էր Պարարփինը, բնակվում էր 2 կմ երկարություն ունեցող պարիսպներով մեկուսացված մի բարձր թաղամասում: Թաղամասի մուտքերը գրավելու միջոցով ջարդարարներին փոխազգեցնելու որևէ դժվարություն չեր ներկայացնում: Հասկանալի է, որ նրա այդ առաջարկը նույնանուն չէր ընդունվել:

Ըստ Պարարփինի հաղորդման՝ դեռ թուրքական զորքերի կողմից Բարու մտնելոց առաջ սեպտեմբերի 16-ին, Ռարիում շարունակ կրակոցներ էին լսվում. մինչդեռ բաղարի մոտ, մի բարձունքի վրա տեղակայված թուրքական հետևակային գուման ու մյուս գորամասները դրանց հանդեպ միանգամայն անտարբեր. այդ նույն ժամանակ գրադարձ էին մահմեդական կուրքան-բայրամ տոնին նվիրված ժամեր շարունակ տևող շքերթով:

Սեպտեմբերի 17-ի առավոտյան, երբ դեռ թուրքական զորքը բաղար չէր մտել, թաթարական ամբոխն արդեն սկսել էր հայ բնակչության զանցքածային սպանդը, հետապնդումներն ու կողոպուտը. իսկ ինսօրից բաղար մտած թուրք զինվորները բնավ չին փորձում խանգարել դա: Ավելին, նրանք նույնպես միանում էին թալանին:

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam. 1919. L. 441-446:

² «Փողոցներում գրեթե մարդ չկար,- նշում էր Պարարփինը Բարսի գրավման ժամանակ մարտական գործողությունների վայր դարձած արվածաններից մեկում այդ օրը առավոտյան

«Փոխանակ բոլոր միջոցներով քաղաքում կարգ ու կանոնի հաստատմամբ գրադպելու, փաշաները, բաղարի պարետը, զիսավոր շտաբի բոլոր սպաները անգործ թրև էին գալիս հյուրանոցի սրահներում.- գրում է Պարարփինը: Եթե բողոքները և խնդրանքները լին ուղղվում Նորիին կամ պարևտին, դրանք այնպիսի ներքին անտարբերության էին հանդիպում, որ իսկույն ենթակա դաշտային դաշտում լուրջ նախանձախնդրության և զանկության բացակայությունը: Կազմակերպվեց մի մեծ ճաշկերպոյթ, որին մասնակցություն բոլոր գեներալները և շտաբները բաղարի պարետի հետ միասին: Երգելեց «Լուլմիս» երգը: Անթարույց հրճանարով ինձ ներկայացրին դրա բովանդակությունը, այս է Ծորբիան այսուհետ դարձալ տեր է դառնում իր իին սեփականությանը կովկասին: Ճաշկերպոյթ ժամանակ և դրանից հետո բաղարում սպասուն ու թափանք շարունակվում էր... : Ես չևմ կարող չիշատակելի բազմից բարձրածայն հնչեցված այն տեսակները, որ թորքական դեկապարությունը թաթարներին կամենում էր հարավորություն տայ վրեւ լուծելու հայերից»:²

Ինչպես փաստում էր Պարարփինը, սպասնի և բռնաբարությունների անտրվել բնակացը խրախուսիւմ էր զորքի անգործությամբ և նաև բազմաթիվ թուրք զինվորների մասնակցությամբ: Այդ պայմաններում հայերի դեմ զանգվածային ցործողությունները սպասում էին վերածվել սուհասարկ քրիստոնյաների: Բայց զորքու չկուղու ներկրների հյուսատունում ու մասը հավաքվել էր Մետրոպոլի հյուսատունը, որնց մեծ մասը հավաքվել էր Սեպտեմբերուպուր հյուսատունում, օգոստույուն էին ակնկալում գերմանացիներից, մինչդեռ վերջիններս նույնպես ապահովված չէին. և Պարարփինը կարողանում է հասնել միայն այն բանին, որ առանձին զերմանացիների բնակարանների մոտ պահակակենություններին: Նա մի զերմանական ընտանիքի խնդրանքով պահակակենություններում նաև մի ներփառարդ հայ իրավաբանի տան մոտ, որին թաթարները նախկինում բազմից սպասուայիրներ էին ուղիղի, իսկ տանտիրոջը տնկափակում է Մետրոպոլի հյուսատունը: Երևանուան, սպասուամենայնիվ, պարզ է, դառնում. որ զինքի սպառնալիքի ներք կողոպտվել էին մինչև իսկ մի շաբ գերմանացիների բնակարանների: Գերմանացիների կանքի և գույքի ապահովման առջությամբ Մետրոպոլի հյուսատունում ուղղված Պարարփինի վճռական բողոքներն ու պահանջները, ի վերջո, որոշ արդյունք տայիս են: Բաղարի պարետը հնագույնում է. և նրա փոխարժեն պարետ և նշանակվում նաևմ թէյր: Բաղար են ուղարկում սպասներ և նոր զնդեր: Հյուսանոցի աջև մի

իր կատարած շրջագայությունից հետո:- հասնուանենք ու կրպակները համարական բացառության բաղարական քարտական իրենի կույտեր և ին կոտակփած, որոնք հավանաբար խաքար կորոպտիներից էին լավելի և մասսմբ հակփում էին առանձին թուրք զինվորների կողմից: ... Զինվորներն ու խարաբներն անարգություն և տանում էին և տանում էին, ինչ իրենց դուր էր գալիս: Արդեն այդ շրջագայության ժամանակ ի հայու նեկան մեծ անկարգությունների անուրանայի հետքերը: Ճամապարին ընկած էին ներկու սպասնակ կուսակաները: Մի կողմենակի նրբանցորում անմիջապես մեր կողքին որոտաց մի կրակոց: Մի պատուանից կանայք հուսահատ կերպով օգնություն էին կանչում: Մեր ավտոմեքենաները կանգնեցին, մենք շտավեցինք տուն, բայց ուրաքանչեար դնակի հետին կողմն էին փաշին: Արդեն այն ժամանակ տիրում էր այն համբնիանուր համոգումը, որ բաղարում յուրաքանչյուր կարգ ու կարգապահություն վերացի էր. և բրիսոնա բնակչությունը բայանվում: Անդ, լ. 441-442:

Անդ, լ. 443:

թաթար կողոպտիչ ցուցադրաբար կախաղան է հանվում: Այդ նույն ժամանակ, սակայն, քաղաքում կրակոցներն ու աղմուկը շարունակ ավելի մեծ չափեր էին ընդունում: Հատկանշական է, որ Նորիշ փաշայի կարգադրությամբ զուգահեռաբար վերոնշյալ մահմենդական տոռնի առթիվ կազմակերպվում էին հրազենային համագարեկներ: Ինչը նաև պատրիակ էր դարձնում քաղաքի տարբեր վայրերում լսվող կրակոցները նույնպես այդ կերպ պատճառաբանելով համար:

Պարարփինի բազմաթիվ բողոքներն ու պահանջները սակայն, որևէ էական արդյունքի չհանգեցնելով, ի վերջո պնդոք է նրա դեմ ուղղվելին: Անպտնմբնի 18-ի առափոխյան հայտնվում է Արևելյան բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Հայի փաշայի համեմարգը և նրան և հանճնում սևպումբնի 17-ով թվագրված նրա պաշտոնագրիկման հրամանը, որն ուներ հետեւյալ բովանդակությունը. «Ձեր պահկածքը և բազմաթիվ բարեկամ ու օտար մարդկանց նկրկայությամբ իսլամական բանակի գլխավոր հրամանատար նորին զերագանցություն Նորի Փաշայի դեմ ուղղված ձեր խոսքերը, ինչպես նաև Նորի փաշայի պաշտոնական բողոքը ստիպում են ինձ վերջ դնել արտակարգ իրավիճակների դեկապարի Ձեր պաշտոնին: Եու այսուհետև կլինենք գլխավոր շտաբի տրամադրության ներքո: Ես նրանց արդեն հետաքրի եմ»:¹ Հրամանի կտրուկ բովանդակությունից ենթերով Պարարփինն անհնար է համարում իր ծառայությունը շարունակել մինչև զերմանական կառավարությանն այդ մասին տեղեկացնելը և պատասխան ստանալը: Ուստի, իր պարտականությունները փոխանցենով մի քորքի ավագ լիյտենանտ Բասրի բեյին, նա նույն օրը ներառ է օսմանի:

Պարարփինի՝ իրեւ ականատեսի վկայությունները մի շարք ուշագրավ մասնամասներ են հաղորդում Շարփում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ՝ միաժամանակ փաստելով, որ այնունից հայերի կոտորածք վաղորոք նախապատրաստված էր և իրագործվում էր թուրքական կանոնավոր բանակի՝ Նորի փաշայի ու նրա զինվորականության աջակցությամբ:² «Անկարգությունները մեծ մասսմբ տևող էին ունենալ տների ներսում.՝ գրում էր նաև.՝ Այդ պատճառով փողոցներում համեմատարար թի դիակներ կային: Դրանք մեծ մասամբ լցված էին փողոցների անկյուններում, այնպես որ հաճախ միայն հոտի միջոցով էին իրենց վրա ուշադրություն ըետում: Մի տեղ նու տեսա յոր դիենք. որոնք մեծ մասամբ մերկ վիճակում կիտակ էին միմյանց վրա: Նրանց մեջ կային երկաներ և մի ծննդկան: Երկրու բոլոր դիակներն ունեին արյունահոսաված տևողներ, որոնք առաջազգի էին

1 Անդ, էջ 446:

«Թարգմում ծանր զանցառություններն ու նորկալիքի իրադարձությունները չըմևագնենու և քարափի գրոհման հետ կապվու թուրբական կողմի փորձնից առնչությամբ,- գրում էր Պարարգինը գեներալ ֆոն Զելիտին ուղարկած իր փերոնչյա նամակում,- Ես կկամքնայի դարձյալ բնոշգծելու, որ կոտորած դժու շարպաններ առաջ ծանուցիլու կը և իրականացվից առանց թուրբական առաջիւտագման հետ որևէ առնչություն ունենալու: Հիմնավորված չեմ, նաև այս պատճառաբանությունը, թե գորամաներին խոյլ չեն տվեն քաղաք մտնեն, բանի որ նրանց հանդես վատահություն չկը տածվում: Անշուշտ չկը կարենի զինվորներին փորք պարենկայմթերով քաղաք ուղարկելու: Որտեղ դա տևի ուննապա, բոլոր զինվորականությունը և ուսնդիացին կերպով մասնակցեց կողոպուտին ու սնարգումներին: Եթեն նրանց գումարտակներով տնդակայնին մեծ երապարակների վրա և այնտևից սպաների դեկավարությամբ ուղարկելին մեծ խմբերով, կարք ու կանոնը կվերականգնեն, և զորք կապահեն վերահսկողության ներքո: Աւոտ. Լ. 445-446:

Խաղակոթի հարվածներից. և նաև ծակծկված էին: Նկուղներից դիմքի հոտ էր փչում: Ես պեսոք է ընդգծեմ, որ սպանդի հետքերով զնալու համար շատ քիչ ժամանակ ունեի, բանի որ բոլոր կողմներից հետեւյած էի օգնության կանչերով: Այսուհանդեռձ, անգամ իմ կարծ շրջապատճյունների ժամանակ նև հանդիպում էի նախաճիրի այդ ակներև ապացույցներին: Փողոցները հատելու ժամանակ առանց այլևայի այն տպափորությունն կը համակում, որ բոլոր տները նկուղից մինչև տանիք, թալանված էին: ...Մի գերմանացի ինձ պատմեց, որ նա Նորիք փաշայի համիարգի հոտ մտել է մի տուն, որտեղ, առանց տարիքի և սեփ խարության, սպանված ընկած էին 13 փրացիներ: Եթի նա մատնանշել էր, որ նրանք փրացիներ, այսինքն Գերմանիայի պաշտպանյաններ էին, ստացել էր հետևյալ պատասխանը. «Նրանց համարել են հայեր»:

Ըն Բարփում հայերն ինչպիսի հետևողականությամբ ու անգրությամբ էին հետապնդվում. և թե նաև գերմանացի դաշնակցի հանդելով Թուրքըն ինչպիսի «պատկառակ» ունեին. Վկայում էր նաև նրկու գերմանացիների գնդակահարության փաստը: Հայ դաշնական հյուպատոսի հաղորդման նրանց տանը հայ գինվիրներ էին ամրացնել ու պաշտպանվում: Թուրքընի մոտենաւու ժամանակ նրանք դիմել էին փախուստի, իսկ գերմանացի տանտեղերն առանց այլևայլի. առանց հանգամանքների պարզաբանման ու հարցարնության գնդակահարվել էին: Մեկ այլ դեպքում մի գերմանուհու հայ ամուսնուն սպանել էին. իսկ կնոջը նրկու նրենաների հետ միասին առևանգել, որոնք աղբան էի չեխ հարտնաբերութելի:²

Պարաբինն իր տեղեկագրում հոյթ անհրաժեշտ էր համարում թենկուզ հենց միայն Գերմանիայի տնտեսական շահերի պաշտպանության համար գերմանական գործառանոր ուղարկել Բարոն և, բացի այդ, ստեղծել մի հանձնաժողով, որը կգրադիք գերմանացիների և այլոց դեմ կատարիս ուսնաճորականությունների քննությամբ։ Նման նախաձեռնությամբ փորձեց հանդեն գալ կովկասում գերմանական ներկայացուցության դեկապար գեներալ Կրնս ֆոն Կրեսենչտայնը։ Տեղեկանալով Բարքի իրադարձությունների մասին սեպտեմբերի 20-ին նա մի շուապ հեռագիր ուղարկեց Նորի փաշտային պահանջելով համաձայնություն տալ գերմանական գումարտակի հրավիրման համար։ որը կգրադիք բացառավես այսուղ գտնվող գերմանացիների պաշտպանության հարցերով։ Նորս օրը նա մի պաշտոնական

Unp. Inv. 445:

² Ουα Πιεριαρχήνική ιωανηρημάτων ρωγματισμόν την περί «φυσικοπολιτικόν καὶ μητριακούντικόν» «φινχαστού αναστοικέντερην θυσισθέντον» ρζτί καὶ αρχέτυπων γενετικής ήτον απανδόδην. αρμάκιον ληγκόν, διαμητριαντίροπον, πρωτεόν ουρανούν δραπιργούντον θυσιαν αναλειθηρωαν ἡρ. Καὶ ρωσιαρχόν θυσιανού ληγκόντικον μιτικούντικον θυσιανού. αρμάκιον ληγκόντικον 18-ρδην, σωροποιειακόντικον ήτον ληγκόντικον πο θυσιαναριθόν: Αντ., Λεγ. 446:

«Ես հավաստի աղբյուններից տնկելիսցի եմ,- գրում էր նա,- որ դժբախտաբար Բարփում տնիի ունեցած ջարդերի ժամանակ քաղաքի գրավումից հետո բազմաթիվ վերմանացիներ և Գերմանիայի նախկին բաղադրացիներ նոյնակն դամանությունների զոհ են դարձել և կորցրել են իրենց ունեցվածքը։ Հաջի առնելով այս փաստը, որ Ձեր Գերմանացությունը չի կարողացել պաշտպանել Գերմանիայի բաղադրացիների կյանքը ու ունեցմածքը, Գերմանական կայսրության անոնից պաշտոնակն արքանանցում եմ տայ ձեր համաձայնությունը վերմանական գումարտաւիլի հրավիրման համար, որի նախառակը կիյինի բացառապես իմ համեմերկրացիների շահերի պաշտպանությունը։ Ինչ վերաբերում է արդեն տնիի ունեցած հանգաղոթություններին՝ ես դրանց կանդրադառնամ իմ կառավարության տված գույումներից հետո։ Սպասում եմ ձեր պատասխանին»։ Անդ, հավելված 3, լո 448։

գրություն ուղարկեց նաև Թիֆլիսում վրազական կառավարության առօնքեր Օսմանյան կայսրության գինվորական և դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբդուլ Շեհիմ փաշային գրան կցելով Նորի փաշային ուղղված իր հեռագրի պատճենը: «Հավատի աղջորներից ստացած իմ տնօնկությունների համաձայն՝ օսմանյան գործընթիր քաղաք մտնելուց անմիջապես հետո թաքարները սկսել են դաժան կոտորածն ու թալանը, գրում եր այնտեղ գեներալը: Առաջին հերթին այդ անգրություններին ուղղված են ներկ հայերի դեմ, սակայն գոհերի թվում ներկ են նաև բազմաթիվ այլազգիներ: Զայած Նորի փաշան ուներ բավականաշափ գորախմբեր այդ անգրություններին առնիշտապես վերջ տալու համար ինձ անհասկանավի պատճեններով նաև ժամանակին համապատասխան միջոցառությունը չի ծնուարկել, այնպես որ մինչև անգամ սեպտեմբերի 17-ի նրբեկյան Բարքում դեռ կարգուկանոն չէր հաստատվել»:¹

Գեներալն, ըստ այդմ, Աբդուլ Շեիրիմին խնդրում եր իր ազդեցությունը գործադրել, որպեսզի Նորին համաձայններ Բարու գերմանական զումարուակ ուղարկելու իր առաջարկի հետ. իսկ մինչ այդ գործնական օգնություն ցուցաբերել «այն խնդ մարդկանց, ուժերը այս պահին տառապանքների են ենթարկվում կատաղի թաքարների կողմից և կարող են փրկություն ստանալ միայն օսմանյան կանոնավոր գորամիտության միջոցով»:²

Սեպտեմբերի 20-ին ֆոն Լիբնար մի գրություն ուղարկեց նաև Թիֆլիսում Ալբրեխտի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Զախարովին նրան խնդրելով իր կառավարությանը տեղեկացնել, որ ինքը հարկադրված է լինելու հատուցում պահանջներու Բարքում թաքարների կողմից գերմանացիների և Գերմանիայի պաշտպանյալ հանդիսացող այլ անձանց հանդեպ իրագործված բռնարարքների համար:³

Ֆոն Լիբնար պաշտոնական գրություններին Աբդուլ Շեիրիմը գրավոր կնքապով պատսխանեց սեպտեմբերի 26-ին ստացված Նորի փաշայի պատասխանը: Աբդուլ Շեիրիմի հավասարությունը էր, որ Գերմանիայի քաղաքացիների և նրանց ունեցվածքի հանդեպ ուսունացների վերաբերյալ գեներալին հասած լուրերը ներկ են շափազանցված, և հայերի հանդեպ ունենալու ոչ մի դաժանություն չեր գործադրվել: Անշան արյունակի միջադեպերը, որոնք տեղի են ունեցել քաղաքի գրամման ժամանակ, ըստ Շեիրիմի, այդպիսի իրավիճակներում միշտ էլ ներկ են, դրանում արտասովոր ոչինչ չկար, և այդ դեպքերը ճիշտ չել կոտորած անվանել: Հավատացնելով, որ Բարքում ամեն բան արվել է դրանց կրկնումը կանխելու և կարգապահություն հաստատելու համար, նա գտնում էր, որ այնտեղ գերմանական զումարուակ ուղարկելու որեւէ անհրաժեշտություն չկար. և զումարուակի առկայություն այնտեղ թուրքական կառավարության համար կատաղներ միայն անհարմարությունների տեղի կոտար:

¹ Անդ. հավելված 2, լ.9 447:

² Անդ:

³ Անդ. հավելված 4, լ.9 448-449: Այս դեպքում, իհարկեն, խոսքը հայերին չեր կարող վնասաբերություն որ նրանք, ի տարբերություն վրացիների, գերմանական պաշտպանության ներք չեն ցույնում:

⁴ Անդ. հավելված 5, լ.9 449-450:

Նոյն ոգով եր շարադրված նաև Նորի փաշայի պատասխանը: Նա նոյնպես հավաստիացնում էր, որ ֆոն Լիբնար ստացած տեղեկությունները չեն համապատասխանում իրականությանը: Մուրբական գործերը ըստ Նորիի, թշնամու համար դիմադրության պայմաններում կարդացել էին միայն թեժ պայքարի գնով մտնել քաղաքը: Որոշ մուսուլմաններ և հատկապես պարսիկներ, որոնք թիվը թվականը հայերի կողմից իրականացված մուսուլմանների կոտորածից հետո հուսահատ վիճակում էին գտնվում, օգտվելով առիթից, դիմել էին վայրագությունների, բայց բանակի կողմից շտապ միջոցառումներ էին ծնռնարկվել: Հայուրավոր մեղավոր մուսուլմաններ դատապարտվել էին մասին, և դրանից հետո քաղաքում անդորրը էր տիրում: Եթե, այսուամենապես, ինչ-որ ուսունացություն էր տեղի ունեցել նաև բաղարում գտնվող գերմանացիների հանդեպ, ապա, ըստ Նորի փաշայի, Ալբրեխտի կառավարությունը պարտավոր էր փոխհատուցել պատճառաված վնասները: Այս հավաստիացնությունը հետո նա նոյնպես պնդում էր, որ բարքական գործերն արդեն կարգ ու կանոն էին հաստատել քաղաքում: ⁵

Ինքնին հասկանալի է, որ ֆոն Լիբնարը չրակարավելով Աբդուլ Շեիրիմի և Նորի փաշայի պարզաբանումներով, հարկ էր համարում Բարքի դնապերի և դրանցում Նորի փաշայի ու թուրքական գրամմաների դերակատարության մասին տեղեկացնել նաև գերմանական բարձրագույն գինվորական իրամանառությանը: Սևամկանի գերմանացիները հոկտեմբերի 2-ին սննանալով հետազիրք, այն, որպես «հոյզ զադուն» տեղեկություն, ուղարկում է ինչպես գլխավոր հրամանատարությանը, այնպես էլ կանգներին: Այնուն նշվում էր, որ Բարքը մտած թուրքական գործն այնքան անփոյք է գործել, որ նավահանգամություն գտնվող ավելի բան հայրուր թշնամական նավեր հասցեին են փախուածի և ուղարկում գերմանականական նավահրանտային հրամագամի դերակատարությանը լսնորելով այն փոխանցեն նաև բանակի գլխավոր հրամանատարությանը: Հրամակազի դերակատարը հոկտեմբերի 2-ին սննանալով հետազիրք, այն, որպես «հոյզ զադուն» տեղեկություն, ուղարկում է ինչպես գլխավոր հրամանատարությանը, այնպես էլ կանգներին համար: Այլ նշանական նշվում էր, որ Բարքը մտած թուրքական գործն այնքան անփոյք է գործել, որ նավահանգամություն գտնվող ավելի բան հայրուր թշնամական նավեր հասցեին են փախուածի և ուղարկում գլխավոր հրամանատարությանը: Այնուհետև տեղեկացնելով Բարքի գրամմաների նավերի համար կողմից կոտորածների սանձազերծման մասին ֆոն Լիբնար բնշգծում էր, որ թուրքական գործը ոչ միայն ոչինչ չէր ծնռնարկելի դրանը կանցնելու համար. այլև նրա առանձին զորամասեր մասնակցել են այդ կոտորածներին. որոնց ժամանակ սպառնական գրամման վերաբերյալ ուղարկելու որեւէ անհրաժեշտություն չկար. և զումարուակի առկայություն այնտեղ թուրքական կառավարության համար կատաղներ միայն անհարմարությունների տեղի կոտար:

Ինչպես, ինչպես վկայում են Բարքի իրադարձությունները, Թուրքիան ունակ էր բամահրանքով վերաբերնել մինչև իսկ Գերմանիայի քաղաքացիների կյանքի և զույրի

¹ Անդ. հավելված 2, լ.9 450-451:

² Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerevan 2004, էջ 590-591:

ապահովությանք՝ այդ հարցում ի հայտ նկած «թնրացումներ» պատճառաբանելով իրադրության անվերահսկելիությամբ և այլ պատրիակներով:

Ենչ վերաբերում է գերմանական կառավարությանը. ապա արդեն սնապտնմբերի 29-ին գերմանական հրամանատարության գլխավոր շտաբում կայսր Վիլհելմ II-ի, պետքարտուղար ֆոն Հինցենի, կանցներ իշխան ֆոն Ներտինզի. բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ Պաուլ ֆոն Հինդենբուրգի և շտաբի պետ, բանակի «գլխավոր ստրատեգ» Էրիխ Լուդենդորֆի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունում միանշանակրեն բնդունքներ էր պատճենագմում Գերմանիայի անվտասափելի պարտության փաստը. և նրանք գրադադար էին միայն «ջրից չը դրսու գայու» համար ողիներ փնտրելով: Ըստ այդմ. նույն խորհրդակցությունում ուղղութեան որոշում նախկինում բնդունքական կուսակցությունների միջոցով նոր պատճամնատական կառավարության ձևավորման մասին, որը և պետք է ստանձներ խայտառակ պարտության պայմաններում գիտադադարի կորման և հաշտության պայմանագրի ստորագրման ողջ պատասխանատվությունը:¹ Ինընին հասկանալի է, որ սանդիքած իրադրությունում Գերմանիայից հայկական խնդրի առնչությամբ որևէ միօւթություն այլևս չեր կարող ի հայտ գալ:

Շետքինում գտնվող հայկական պատվիրակությունը, այնուամենայնիվ, հույսեր էր փայփայում ստանալու արքայազն Մարտ ֆոն Բադենի գլխավորությամբ հոկտեմբերի սկզբին կազմակորված նոր կառավարության աջակցությունը Թուրքիայի վրա ծնշում գործադրելու համար: Այդ հարցում փորձում էր իր աջակցությունը բներե նաև վեներայ ֆոն Կրեսը: Հոկտեմբերի 16-ին վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Զամայյանը Բարքի հայ բնակչության ջարդերի վերաբերյալ մի նամակ-բողոք ուղարկեց Թիֆլիսում Աղբեկանի դիվանագիտական ներկայացուցին, իսկ հաջորդ օրը դրա թարգմանված պատճենը հանձնեց ֆոն Կրեսին Խնդրելով Գերմանիայի կառավարությանը տեղեկացնել նամակի և Բարքի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած անոր դաժանությունների առնչությամբ հայկական կառավարության կողմից արտահայտված բողոքների մասին: Նույն օրը ներ՝ Հոկտեմբերի 17-ին, բողոքագիրը ֆոն Կրեսի կողմից ուղարկեց նաև կանցելեր Մարքին:² «Որպես Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ, - նշում էր Զամայյանը այդ նամակում, - պատիվ ունեմ հայտնելու վրաստանի կառավարությանն արքայեր Աղբեկանի դիվանագիտական ներկայացուցին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հավաստի տեղեկությունների համաձայն՝ Բարքի գրավմանը հաջորդել է մուսուլմանական ամբոխի կողմից հայ խաղաղ բնակչության դաժան կոտորածը՝ առանց տարիքային ու սեռային խորության: Անխճռորն թալանվել են հայ բնակչությունը բնակարանները: Չոհերի թիվը համարում է 25-ից 30 հազարի. և միայն դրանից հետո իշխանությունները միջոցներ ձեռնարկեցին, ու տեղում բնակած մի բանի ավագակներ պատճենեցին: Աղբեկանի կառավարության ձևավորման բնահացքում ձերբակալվել են բազմաթիվ հայեր, հատկապես մտափորտականներ: Ինչ վերաբերում է ունեու հայերին, դրամաշորթները նրանց

¹ Informationen zur politischen Bildung. Überarbeitete Neuauflage. München. 2003. էջ 3:

Deutschland und Armenien 1914-1918.... էջ 436-438:

ստիպելի են մեծ գումարներ գնայիլ սպառնալով մատնել իշխանություններին: Եթևած, խնամքից զորկ վիրավորները, փողոցներում մնացած նրանք նրացնում են բարսի դաշտն պատվիր:

Հայվի առնելով վերոհիշյալը՝ խնդրում եմ ձեզ Ադրբեյջանի կառավարությանը հայտնել Հայաստանի Հանրապետության բողոքը հայ խաղաղ ազգարնակության կոտորածի դեմ՝ համապատասխան միջոցառումներ չձեռնարկելու համար: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը նաև պնդում է, որ մեղավորները պետք է խստորեն պատժման մեջ մտադրություն ունենարկվեն ողջ մնացած դժուար բնակչության դեմ իրականացվող բռնություններին վերջ դնելու համար»:³

Հոկտեմբերի 19-ին Ա. Զամայյանը դարձյալ մի բողոքագիր է ներկայացնում ֆոն Կրեսին, որտեղ ողջունելով Բարքի հայ բնակչության կոտորածը կանցնելու համար նրա գործադրած ջանքները, նրան խնդրում էր դարձյալ գերմանական կառավարությանը տեղեկացնել այնտեղ տիրող իրադրության մասին: Նա մասնավորապես նշում էր, որ Բարքի հայ բնակչությունը շարունակում էր մնալ նոյն «մղավանցի» մեջ: Այստեղ հայերի նկատմամբ անմարդկային արարքները շարունակվում են: և մշտապես իշխում էր սարսափի մթնոլորտը: Ընդգծելով, որ բոլոր ազդեցիկ հայ մտափորտականները ձերբակալված են և անձնեականի խոշտանգումների վեհ ենթարկվում: Զամայյանը թափարկում էր մի շարք մտափորտականների անուններ, որոնք այդ անշույշյամբ հաղրդվել են իրեն:՝ Նա միաժամանակ գեներալին հավատացնում էր, որ բանտարկվածների մնացույն մասը բաղարականության հետ ոչ մի կատ չուներ: Նրանք ուժին կազմակերպել են Բարքի հայերի պաշտպանությունը. ժամանակին ենթացել են բադարքից, և մտափորտականների ձերբակալությունը նա համարում էր «անհմաստ ու դաժան վրամշաղբություն»: Միաժամանակ հայունելով, որ բան իրեն հասած լուրերի, Բարքի իշխանությունները մտադրի վեհ հայերին հավաքել համակենտրոնացման ճամբարներում, որտեղ նրանք մահվան բաժին կին դառնալու. Զամայյանը գեներալին թախանձագիր խնդրում էր «հայ ժողովրդին պաշտպանել նրանց կանոնը և ունեցվածքի հասնելու համար»:

Հատկանշական է, որ ֆոն Կրեսը, գիտակցելով հայուները, որ առանց Բնիշինի և բանակի գլխավոր հրամանատարության գործուն աջակցությամբ թուրքների վրա Հական ազդեցությունը գործել չէր կարող. սնիգական նախաձեռնությամբ Բարքը է ուղարկում մի գերմանական պատվիրակություն ավագ լիյունանու բարոն ֆոն Շերպեցի գլխավարությամբ նրանց հանձնարարեկով անելի հետարքորդ հայերին օգնելու համար: Խսկ եթե դա ենարավություններ, ապա գեներալալը հույս էր փայփայում, որ պատվիրակությունն իր ներկայացնելու համար կառավարի սունձգություններից»:

¹ Աւել:

² Խորք վերաբերում էր Տիգրան Զարարյանին (բժշկականիության բնիկնածու): Զումշու Հարույունյանցին (նախկին բադարքապետ). Արտեմ Եղիազարյանին, Լոնսատանտին Բայանարարյանին (ճարտարագիտ), Սաման Ամիրովին, Սերգեյ Միլիբովին, Գևորգ Միլիբովին, Պյուտր Զուրաբովին, Ստեփան Տիգրանյանին (փաստաբան), Միքայել Աբասիլիսին (բանական), Անդրեյանին (փաստաբան), Աղայարյանին (առտարարագիտ) և Գրիգոր Օհանջանյանին: Տե՛ս Գերմանիա 1914-1918.... էջ 439:

թուրքական զորքնի հրամանատարության վրա՝ նրան զերծ պահելով հնտագա կամականադրյաններից:¹ Ըստի այլ, ֆոն Կրեսը հոկտեմբերի 21-ին կանցլերին է ուղարկում նաև Զամայանի նշված հոկտեմբերի 19-ի բողոքափրը:²

Նրա ձեռնարկումները, սակայն, էսկան արդյունք չտվեցին, և դա վկայում էր նաև Շևեհնի հայկական պատվիրակության կողմից. Համո Օհանջանյանի ստորագրությամբ հոկտեմբերի 30-ին Գերմանիայի արտօրքնախարարությանը ներկայացված ուղերձը: Վեպայակոչելով հայրենիքից ստացված տնդեմկությունները Համո Օհանջանյանը նսկու անդրադառնում էր Բարի գրավումից հնտու այնտեղ հայ բնակչության դեմ սանծազերծված հայածներին ու կոտորածներին,³ որից հնտու նա բարացի եղում էր կատարում Հայի փաշային կցված մի գերմանացի սպայի:

Հայաստանի Հանրապետության Թիֆլիսի ներկայացուցչին հաղորդած տեղեկություններից: «Բարբարոսությունը, որ կատարվեց Բարիում, հնարավոր չէ նկարագրել. - նշել էր սպան: - Եմ ուժերից վեր է, որպես բրիտոնյա և նվիրապացի. հանգիստ կերպով դիտել նման ոճրագրությունները: Ես ենց այսօր երեկոյան Հայի փաշային կներկայացնեմ իմ հրաժարականը: Մենք որքան հայեր են սպանվել. Ես ջգիր չեմ կարող ասել: Միզուն նրանց թիվը շատ մեծ չէ, բայց սպանող կատարվեց բարբարոսական կիբրով. և ասքող քաղաքը թալանվեց: Ես մի փողոցում տևառ 20-ից 35 շղթայված հայերի և նրանց կողքին մի պահակի: Նրանց ճակատագիրը պարզ էր ինձ. և ինձնից մեծ ջանքեր պահանջվեցին նրանց փրկելու համար: Բայց բանի այդամիտ դեպքերի գրլիման նույն փրկարար օգնությունից: Եղր մենք փողոցներով քայլում էինք. տնկի միջից շարունակ օգնության միջնորդ էինք լուս:»⁴

Հ. Օհանջանյանը, ուղերձին կից ներկայացնելով Նույիի ու Արենի (Ելիզավետպոլ) հայ հոգևորմանների տեղեկությունները, ինչպես և Բարիում հնտագայում կատարված դեպքերին:

¹ Անդ. էջ 440:

² Անդ. էջ 438-440:

³ «Հազարափոր խաղաղ հայ բնակիչներ. այդ թիւմ անվանի հայ մտավորականներ, կանայք, կրթականներ և ծերությաններ սպանի ենթարկվեցին. - նշված էր տեղեկագրում: - Հայերի բնակարանները չնշին բազարություններով կողոպտվեցին. բանութերը լցվեցին հայերով. որտեղ նրանք դեռ այժմ էլ սարսափելի տառապահների են մատնված: Ազերիներն ու թաթարները պահում են, որ իրենց թույլատրվել է նոր օր շարունակ սպանել ու թալանել: Եզ նրանք դա արեցին իմանալորակն ու անխնա կերպով:» Տե՛ Արմենիայի գրահանական գործառականի մասնակցությունը խոշնդունելու համար»:⁵

⁴ Անդ. էջ 594:

թերթից. միաժամանակ ընդգծում էր, որ Բարի գրավումից հետո հայերի կոտորածներ են տեղի ունեցել նաև Նույիի և Արենի շրջաններում: Ըստ նրա հաղորդման՝ ախտեղի հայ բահանաներն են երեսիները սպանվել էին. կանայք և աղջիկները անարգվել, խնկ երեսաներին. մի տեղ հավաքելով. մահակներով էին սպանել: Մահմենական հոգերականները միշչև անզամ այն հայերին, որոնք իրենց կյանքը փրկելու խնդրանքով նրանց դիմել էին և համաձայն իսպան ընդունել, պատասխանել էին. թե իրենք «Նույիի և Արենի շրջաններում հայերին նույնիսկ մարդկանց հիշողությունից առհասարակ զննելու» էին:

Այնուհետև Օհանջանյանը արտգործնախարարությանը ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետության Թիֆլիսի ներկայացուցչից իր ստացած տեղեկություններն այն մասին, որ թուրքները մտադրվել էին Աղբենջանից վերադարձալու մասմակ այնտև թողնել թուրքական ինվերտորդ և տասնինզերորդ դիվիզիաները, որպեսզի նրանք, իրենք թաթարական հանրապետության զինվորներ. թաթարական համազգեստին հայերի, մասնավորապես Ղարաբաղի հայ բնակչության բնագնջմանն ու թալանին: «Արդեն այժմ էլ Ղարաբաղի նկող յորթերը խիստ անհանգատացուցիչ են. - զրված էր այնուհետև ուղերձում: - Թուրքական գործառականները Ասկերանի վրայով առաջ են շարժվել և ուժակութում են հայկական զյուղերը: Միանգամայն պարզ է, որ թուրքները այդ տարածքում նոյնպես նախատեսել են հայ բնակչությանը բնացնչել: Եմ կատարությունը մերժակության գործառական գործողությունների դեմ»:⁶

Նոյն օրը հոկտեմբերի 30-ին, սակայն, Թուրքիան հարկադրված նոյավ զինադադար կնքել, և իրավիճակը որոշակիորեն պատրի: Հատկանշական է, որ այդ իսկ օրը գեներալ ֆոն Կրեսը կանցլերին է ուղարկում Բարի հայերի կոտորածի վերաբերյալ իր մոտ գտնվող նյութերը. նաև այդ առջությամբ մի կողմից իր և մյուս կողմից՝ թուրքական հրամանատարների. դիվանագետների. ինչպես և աղբենջական կատարության միջև տնօյնած գրագրությունները, որպեսզի դրանք արխիվագրվեն: Նա միաժամանակ արձանագրում էր, որ այդ կոտորածները կանչելու համար իր կողմից կատարված առաջարկները չեն իրավորածվել առակ թուրքերի մերժողական կեցվածքի պատճառով. և որ ինքը դրանց իրավորածությունների հարկադրելու համար որևէ լծակ չի ունեցել:

Ամփոփում

Հոդվածում լուսաբանվում են 1918 թ. մեպունմբերին Բարիում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներն բայ գերմանական փալերասպերների: Ներկայացվում են նոյերական իրադարձությունների հանդիպ առանձին գերմանացի զինվորականների կողմից զուգարկված դիրքորոշումը և դրանք կանցլերի նախագահությանը ներկայացված կողմանական արժեքների հոդվածությունների հոդվածությունների արժեքների տեղեկություններն ու վելայությունները զգալիորեն ամրողացնում են նախացիրի ընդհանուր պատկերը և միաժամանակ օգնություն լույս սփենություն դրա հետ:

¹ Անդ. էջ 594-595:

² Deutschland und Armenien 1914-1918.... էջ 440:

կապված մի շարք կարևոր իրողությունների վրա, որոնք պատմագիտության մեջ ամբողջական լուսաբանում դիւնս չեն ստացել.

Резия армян в Баку в сентябре 1918г. согласно

немецким документалистам

Ашот Айруни

Резюме

Ключевые слова: *Параквин, Баку, Кress-фон-Крессенштейн, Амо Оганджанян, резня, армянская делегация, Абдул-Керим-Нури-паша, Джагаров, Халил-Паша.*

В статье рассматривается резня армян в Баку в сентябре 1918 года по данным немецких документалистов. Представлены позиции отдельных немецких военных об этих трагических событиях и предпринятые ими меры по их предотвращению. Описанные в статье ценные сведения и свидетельства немецких очевидцев достаточно ярко дополняют всеобщую картину резни, проливающую свет на ряд важнейших фактов, касающихся этих событий, не получивших достаточного исторического освещения.

1918 September Massacre of Armenians in Baku based on the German Documentary Sources

Ashot Hayruni

Summary

Key words: *Parakvin, Baku, Kress von Kressenshteyn, Hamo Ohanjanyan, massacres, the Armenian delegation, Abdul-Karim Nuri pasha, Jafarov, Khalil Pasha.*

The article discusses the massacres of Armenians in Baku in September 1918, based on German documentary sources. Positions of certain German military regarding these tragic events are presented as well as the measures taken to prevent them. The valuable information stated in the article and eyewitness testimonies of German quite clearly supplement picture of the massacre, enlightening a number of important facts concerning the events, that do not get enough of the historic lighting yet.

**ԲՐԵՏԱՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՍԵՐԻ ԱՐՉԱԳԱՆՔԸ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՂԾԵԼՈՒ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ**

(1915-1922 թթ.)

Սամվել Պողոսյան

պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ՀՊՄՀ

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ժխտման քաղաքականություն, բրիտանացի դիվանագետներ, թուրքական պատմագրություն

Թուրքական պատմագրությունը և պետական գործիչներն անընդմեջ փորձել են ժխտել 1915-1916թթ. հայոց ցեղասպանությունը և կեղծել փաստերը: Ժխտման քաղաքականությունը թուրքերը սկսել են այդ ահավոր ոճին իրականացնելուց անմիջապես հետո: Նրանք ոչ միայն փորձում էին ժխտել իրենց իրականացրած հրեշավոր հանցագործությունը, այլ նոյնիսկ թուրքերին կոտորելու անհիմն մեղադրանքներ էին առաջ քաշում հայերի դեմ:

Դեռևս 1915թ. մայիսի 24-ին, երբ հայերի ոչնչացումը թուրքական իշխանությունները նոր կին սկսել, բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ հայտարարությամբ հանդես եկան, որում թուրքական վայրագությունները որակեցին հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ, իսկ թուրքական կառավարությանը պատասխանառու համարեցին դրա համար¹: Ամերիկյան դիվանագետ Լ. Էյնշտեյնը, որն այդ ժամանակ Կ. Պոլսում էր, վկայում է, որ Անտանտի երկրների հայտարարությունը մի փոքր բարկացրել և անհանգստացրել էր մեծ վեզիրին, սակայն մյուս թուրք պաշտոնյաները լիովին անտարբեր էին վերաբերվել դրան, իսկ էնվերը, որը վերջին շրջանում գովում էր հայերին, նրանց հալածանքներն արդարացնում էր ուզմական անհրաժեշտությամբ²: Եթ հուշերում Ու. Շերջիլը հետագայում խոստովանել է Դարդանելի օպերացիայի խաղացած քացասական դերը ցեղասպանության կազմակերպման գործում. «Ոչ մի կասկած չկա, որ այդ հանցագործությունը մշակված է, քաղաքական նկատառումներով: Թուրքերը ժամանակը գտան հարմար ... երկիրը մաքրելու քրիստոնեական ուսայից ...»

¹ William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes* (Cambridge University Press, 2000), p. 16.

² Einstein L... Inside Constantinople. A Diplomatist's diary during the Dardanelles Expedition. April-September, 1915. New York, E. P. Dutton & Co., 1918, p. 126.